

HVEM BESTEMMER HVAD DER ER GOD RETORIK?

VURDERINGSINSTANSER I NORMATIV RETORIK

For dem der slet og ret betragter retorik som et fag om overtalelse for enhver pris, er svaret ligetil: Det gør publikum! Artiklen anfægter ud fra et normativt retoriksyn denne opfattelse, der ensidigt betoner effektivitetsprincippet. Der argumenteres for at en faglig retorisk vurdering må hæve sig over modtagerinstansen og inddrage andre kriterier end spørgsmålet om tilslutningens omfang hos det faktiske publikum. Overvejelser om hvordan modtagerhensynet indgår i en kontekstuel vurdering, fører frem til en diskussion af begrebet implied audience ud fra Booth og Black og af Perelmans universal audience.

Af Charlotte Jørgensen

Det er en almindelig opfattelse – ikke alene uden for faget – at retorik kun handler om at kommunikere *effektivt*. Retorik er, hævdes det, en lære om sproglig *manipulation*, som man så enten tager afstand fra som et underlødigt, uetisk fag, eller som man forholder sig værdineutralt til. Den værdineutrale opfattelse af retorik prægede i særlig grad neo-aristotelikerne, den kritiske retning der dominerede amerikansk retorik frem til 60'erne. Hills forsvar for neoaristotelisk kritik er et ekstremt eksempel på et sådant benhårdt syn der håndhæver overtalelseeffekt som det eneste relevante kriterium for vellykket retorik.¹

Mens man generelt har forladt dette syn

¶ Charlotte Jørgensen er lektor i retorik på Københavns Universitet, Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik. Artiklen er en bearbejdning af et indlæg ved Den 1. Nordiske Konference for Retorikforskning i Örebro, september 1999.

inden for det moderne akademiske retorikfag, er det stadig kendetegnende for mange der nærmer sig retorikken ud fra en anden fagtradition. Hos Eemeren, Grootendorst & Kruijer finder man for eksempel denne karakteristik af retorikfaget:

Thus in both old and new rhetorics an important part is played by the *audience*. The orator unfolds his argumentation in order to sway his audience, or to convince them of something. If the argumentation is to have the desired effect, it is very important that the audience be approached in a good – i.e. *effective* – manner. As far as possible the speaker must identify himself with

1 Hill (1972). Det understreges dog s. 374 at Hill ikke betragter den faktiske effekt som det afgørende fordi den kan være tilfældig.

his audience and play on existing expectations, opinions, experiences, knowledge and norms.²

I samme spor fastholder forfatterne i et af de senere pragmadialektiske hovedværker at...

[...] rhetoric refers to the art of influencing an audience by effective speech [...] Seen in a rhetorical perspective, it is, ultimately, always the audience that decides what is acceptable [...]³

Jeg betragter det skitserede retoriksyn som en grov forenkling. Jeg bestrider ikke at retorik også handler om at kommunikere effektivt, men jeg opponerer mod reduktionen af retorik til et rent deskriptivt fag om overtalelse for enhver pris og med et hvilket som helst middel.⁴ Hvorfor skulle det forhold at man studerer persuasiv kommunikation, udelukke en normativ tilgang? Jeg kan ikke se at der skulle være nogen selvmodsigelse i at man studerer hvordan sprogbrugere forsøger at overtale andre, samtidig med at man forholder sig til om overtalelsesforsøget lever op til faglige kvalitetskrav, herunder etiske kommunikationskrav. De der mener at der er en sådan selvmodsigelse, begår en slags 'omvendt naturalistisk fejlslutning': fordi man studerer hvordan sprogbrugere bærer sig ad i forsøget på at overtale andre, følger det da ikke heraf at denne fagmand ikke også skulle kunne spørge om midlerne er legitime, og om overtalelsen (den forsøgte eller opnåede) er moralsk forsvarlig.

Indsnævringen af retorik til et fag der alene skulle handle om effektiv overtalelse, bygger på en firkantet opfattelse af retorikkens centrale begreber *persuasio* og *publikum*. Begge til lægges af retorikere en kompleksitet der sigter

langt videre end den overtalelse der kan måles kvantitativt i den *størst mulige tilslutning* til tale-rens overordnede standpunkt eller hovedpåstand hos det *faktiske publikum* i den konkrete situation.

En nuanceret opfattelse af *persuasio* og det deraf følgende brede fagsyn er frem for noget kendetegnende for ny-retorikere.⁵ Det gælder blandt andet Fafner, der sonderer mellem *persuasio* i snæver og vid betydning.⁶ Til *snæver persuasio* hører overtalende og overbevisende sprogbrug, mens *bred persuasio* dækker *intentionel* sprogbrug, og denne sondring fører frem til definitionen af retorik som læren om 'intentionel mundtlighed' i tale og skrift.⁷ Fafner foreslår ganske vist at termen *persuasio* forbeholdes *den snævre betydning*, men hele hans ræsonnement om retorikkens fagområde går ud på at retorikfaget dækker *persuasio*-begrebet i *den vide betydning*. For Fafner og andre nyretorikere er retorik dermed ikke en overtalelseslære i den snævre betydning der forbindes med manipulerende tricks og kneb. Det brede fagsyn der tager afsæt i det klassiske *persuasio*-begreb, fremgår for eksempel også af følgende ofte citerede fagdefinition:

I take rhetoric to mean the theory and the practice of the verbal mode of presenting judgment and choice, knowledge and feeling. As persuasion, it works in the area of the contingent, where alternatives are possible. In poetic, it is the art of imaginative appeal; in scientific discourse, it is the means of so presenting truth as to fix it clearly in the mind of the listener or reader.⁸

2 Eemeren, Grootendorst & Kruijer (1987), s. 211.

3 Eemeren & Grootendorst 1992, note 5, s. 5. Et nyere skandinavisk eksempel der sætter lighedstegn mellem retorik og effektiv overtalelse, men repræsenterer en værdineutral tilgang, er Heradstveit og Bjørge (1988, jævnfør specielt s. 15-16 og 95-97).

4 Jævnfør specielt Jørgensen (1997).

5 Jeg bruger her denne betegnelse som en elastisk samlingsbetegnelse for de retorikere der ud fra beslægtede impulser har stået centralt i rehabiliteringen af retorik som et moderne humanistisk universitetsfag, og altså ikke om en bestemt retorisk skole (Jørgensen 1997).

6 Fafner (1977), s. 38ff.

7 Fafner (1977), s. 45-47.

8 Nichols (1963), s. 7-8.

I Perelmans argumentationsteori⁹ angives det retoriske nøglebegreb med termen *adherence*. I dette ord ligger der netop at det persuasive resultat ikke kun drejer sig om hvorvidt modtageren vindes over med hud og hår, det vil sige om han bringes til total accept af den ønskede beslutning eller fuld enighed i det standpunkt som der skal tages stilling til. Perelmans *adherence* skal forstås sådan at der kan være forskellige *grader af tilslutning*, og termen gengiver således spændvidden af persuasio.¹⁰ Tilslutningen kan gå fra stærk til svag. Det betyder at den for eksempel ville kunne bestå i et af følgende:

- at modtageren 'flytter sig hele vejen' og træffer den beslutning som afsender advokerer for, det vil sige tilslutter sig hovedpåstanden, *propositio*
- at modtageren tilslutter sig momentant, men efterfølgende ændrer mening igen
- at modtageren føler sig bekræftet i det standpunkt han allerede indtog eller hældede til
- at modtageren 'rykker sig et stykke af vejen' og er mere tilbøjelig til at træffe den ønskede beslutning
- at modtageren giver afsenderen ret i noget uden at skifte mening i det overordnede tvivlsspørgsmål
- at modtageren anerkender afsenders standpunkt som mere acceptabelt end tidligere selv om han fortsat er uenig
- at modtageren finder afsenderens hele argumentation acceptabel og kvalificeret hvad enten han tilslutter sig *propositio* eller ej

Det er dette komplekse *persuasio*-begreb som ligger bag Perelmans definition af retorik som "the study of the discursive techniques allowing us to induce or increase the mind's adherence

to the theses presented for its assent."¹¹ En effektmåling af det faktiske publikums tilslutning til standpunktet i sagen siger derfor kun noget om én af de måder en tekst kan være retorisk vellykket på. Perelmans nyretorik holder sig med begrebet *adherence* fri af det absurde synspunkt at alt hvad der er effektiv overtalelse hos det faktiske publikum i den konkrete situation, er god retorik, eller at den taler der 'vinder' over modparten hos det faktiske publikum, har præsteret den bedste retorik. Hans brede persuasio-begreb er for eksempel også i god overensstemmelse med pointen om *modenbedskurven* for Bitzers *retoriske situation*.¹² Den går jo netop ud på at muligheden for at påvirke nogen til en beslutning afhænger af situationen. Man kan for eksempel i visse situationer ikke gøre sig håb om andet end at skabe eller skærpe opmærksomheden med hensyn til problemet (*exigence*). Det vil sige at god retorik (*fitting response*) indebærer en vurdering af om taleren forstår på hvilken måde han vil kunne påvirke sit publikum, og hvor langt han realistisk vil kunne flytte tilhørerne.

Tilsvarende er *publikum* en kompleks størrelse der, specielt i det moderne retorikfag, dækker langt mere end det faktiske publikum, det vil sige de modtagere der fysisk er til stede i den konkrete kommunikationssituation.¹³ I de følgende afsnit vil jeg indkredse hvordan forskellige publikumsinstanser¹⁴ kan inddrages i normativ retorik. Jeg koncentrerer mig om hvordan man kan vurdere om en tekst er god eller dårlig retorik (eller om et træk ved den er det) i betydningen legitim deliberativ retorik eller manipulation. Jeg forsøger hermed at indkredse nogle kva-

11 Perelman og Olbrechts-Tyteca (1969), s. 4.

12 Bitzer (1968), Hauser (1986), s. 38-41.

13 Porter (1996).

14 Jeg bruger her ordet 'instans' som term for det forum man kan anlægge sin vurdering ud fra – på samme måde som man kan indbringe en sag for en rets- eller klageinstans som har autoritet til at foretage en vurdering og sætte en norm. Valget af dette ord understreger også muligheden for at gå til en højere instans der kan omgøre en beslutning.

9 Rosengren (1998) giver en god indføring i Perelmans argumentationsteori.

10 Jævnfør Levi (1995) s. 260, og Goodwin (1995), s. 216-219.

litetskriterier som kan anlægges i analysen af retoriske tekster (det vil typisk være kritik af politiske taler) og i retorikundervisning i tekstproduktion, det vil sige hvordan man holder en tale eller skriver en retorisk tekst af deliberativ art hvis man bestræber sig på at leve op til det Goodnight kalder *en ansvarlig retorik*¹⁵.

Hensynet til modtager vs. hensynet til situationen

I vores lærebog om argumentation forsøger vi i kap. 6 at belyse hvad der er god og dårlig argumentation. I indkredsningen af spørgsmålet når vi frem til følgende:

Vi kan ikke komme et endegyldigt svar nærmere end at *god argumentation opfylder de krav som er betinget af hele kommunikationssituationen*. Når vi vurderer en tekst, må vi derfor spørge: Udformer afsender sin argumentation så den i de forskellige henseender [...] er *i overensstemmelse med afsender selv, emnet, omstændighederne og modtagerne*?¹⁶

Citatet er udtryk for retorikkens *pragmatiske* dimension, et princip der er kendetegnende for faget både ifølge antik og moderne teori.

Det klassiske retoriske begreb der kommer princippet om tekstens situationsbinding nærmest, er – bortset fra, naturligvis, *kairos*¹⁷ – stilkvaliteten *aptum*. Termen *aptum* (eller *decorum*, svarende til græsk *prepon*) oversættes gerne med stilens 'formålstjenlighed' eller 'hensigtsmæssighed'. Det kan give termen en misvisende drejning i retning af hvad der er effektivt *over for modtager ud fra talerens egeninteresse*. Men *aptum* refererer ikke kun til tilpasningen til modtager, men skal forstås som hensigtsmæssighed i forhold til *bele* situationen. Jævnfør det ofte citerede sted i Ciceros *De Oratore* om at sti-

len skal passe til emnet, tilhøreren, talerens egen person og lejligheden/tidsforholdene. 'Tilpasning' og 'den passende stil' som det også ofte oversættes, eller 'afstemthed' i forhold til kommunikationssituationen, er mere dækkende.¹⁸

Det er i denne forbindelse også misvisende at *aptum* i det klassiske system anføres som den ene af de fire *virtutes elocutionis* som om disse stilkvaliteter befinder sig på samme niveau. Når man læser fremstillingerne hos Cicero og Quintilian, fremgår det imidlertid klart at *aptum* er et overbegreb i forhold til de tre andre, det vil sige at stilvalgene med hensyn til *puritas, perspicuitas* og *ornatus* afhænger af hensynet til *aptum*.

Quintilians gennemgang af *aptum* i bog XI, kap.1 bygger på en forståelse af *konteksten* som grundlaget for normativ retorik og betoner *situationens* betydning for hvad der er god retorik. Her finder vi følgende interessante iagttagelse om grænsen mellem god retorik og manipulation:

Too much insistence cannot be laid upon the point that no one can be said to speak appropriately [*apte*] who has not considered not merely what is expedient [*quid expediat*], but also what it is becoming [*quid deceat*] to say. I am well aware that these two considerations generally go hand in hand. For whatever is becoming is, as a rule, useful [...] Sometimes, however, the two are at variance. Now, whenever this occurs, expediency must yield to the demands of what is becoming [*quod decet*].¹⁹

Mens *aptum* og *decorum* ofte er synonyme termer, giver Quintilian dem her en lidt forskellig betydning. *Aptum* ansues dels som den tilpas-

18 De Oratore III, 210. Bemærk i øvrigt at udtrykket at noget ikke er 'passende' sprogbrug, kan rumme det samme moment af moralsk stillingtagen som ordet 'sømmelighed', som også indgår i *aptums* og *decorums* betydning.

19 Quintilian, XI.1.8-9. Det engelske udtryk 'becoming' for verbalformen til *decorum* er heller ikke rigtig dækkende.

15 Goodnight (1993), s. 330.

16 Jørgensen og Onsborg (1999), s. 93.

17 Om dette begreb se for eksempel Andersen (1997).

ning til tilhørerne som er formålstjenlig for taleren selv og fremmer overtalelseeffekten hos publikum, og dels som *decorum* forstået som det der er 'passende' i situationen, her i betydningen *etisk* i forhold til talerens person. Hvor disse to hensyn strider med hinanden, erklærer Quintilian altså som ufravigelig regel at hensynet til overtalelseeffekt må vages til fordel for hensynet til *decorum*. Taleren må med andre ord ikke bruge et overtalelsesmiddel der er effektivt over for tilhørerne hvis det strider med hans egen person og overbevisning. *Decorum* bliver dermed et begreb der sætter grænser for hvilke persuasive midler taleren kan tage i brug i etisk forsvarlig retorik, og kravet om *aptum* er altså ikke opfyldt uden at kravet om *decorum* også er det.

Quintilian illustrerer det ved at tage Sokrates' forsvarstale som eksempel:

Who is there who does not realise that nothing would have contributed more to secure the acquittal of Socrates than if he had employed the ordinary forensic methods of defence and had conciliated the minds of his judges by adopting a submissive tone and had devoted his attention to refuting the actual charge against him? But such a course would have been unworthy of his character [...]²⁰

Sokrates ville med andre ord have forbrudt sig mod kravet om *decorum* og dermed *aptum* hvis han havde valgt en effektiv strategi over for domerne.

Det er bemærkelsesværdigt at *aptum* og *decorum* i dette citat knyttes til spørgsmål der går på *inventio*, og altså her behandles som andet og mere end termer der sigter snævert til stil. Den centrale plads begreberne indtager i det quintilianske retoriksyn, fremgår af kommentaren til det forhold at Sokrates afviste at bruge den forsvarstale Lysias tilbød ham: "This instance alone shows that the end which the orator must

keep in view is not persuasion, but speaking well [...]"²¹

Den faglige bedømmelse af Sokrates' retoriske indsats kunne ifølge den neo-aristoteliske opfattelse a la Forbes Hills let tænkes at falde negativt ud. Det ville så typisk ske med henvisning til Aristoteles' fagdefinition²² ud fra betragtningen at Sokrates ikke benyttede sig af "the available means of persuasion", som det gerne lyder i engelske oversættelser.²³ I så fald mener jeg at neo-aristotelikerne læser Aristoteles som Fanden læser Biblen.²⁴ Og ifølge et moderne normativt retoriksyn ville jeg replicere at midler der strider med de grundlæggende etiske regler for kommunikation, naturligvis ikke er 'available'. Midler der består i løgn og andre brud på normerne for legitim sproghandling, 'ligger' simpelthen 'ikke for' i den ægte retoriske grundsituation.

Håndhævelsen af det pragmatiske princip betyder at vurderingen af en tale sker ud fra en analyse af talesituationen. Modtageren er jo som sagt kun én af situationens faktorer, og vurderingen afhænger af hvordan taleren forener hensynet til tilhørerne med hensynet til de andre af situationens faktorer. Hvis talen for eksempel opbygger falsk etos, eller hvis den giver en usand fremstilling af emnet, er det dårlig retorik. Dette ret banale standpunkt fører frem til den pointe at en faglig vurdering nødvendigvis må tage afsæt i en position der hæver sig over det faktiske publikums synsvinkel i situationen. Den retoriske

21 Quintilian, XI.I.11.

22 I Hastrups danske oversættelse (1983), 1. bog, kap.II.1: "Lad da retorik være bestemt som en kunnen (dynamis), der sætter os i stand til at mønstre de mulige overbevisende momenter i ethvert stof."

23 Også for eksempel Kennedy (1991) bruger denne formulering i sin oversættelse af Aristoteles' Retorik.

24 Jeg sigter specielt til Aristoteles' understregning at man selvfølgelig aldrig bør indtage et modsat synspunkt og overtale folk til at gøre noget galt (1. bog, kap. I.12), og til hans bemærkning om at retorikkens opgave i og for sig ikke er at overbevise nogen, men i hvert tilfælde at pege på de overbevisende momenter der foreligger (kap. I.14).

20 Quintilian, XI.I.9-10.

kritiker må have *overblik* over situationen og dens faktorer for at kunne vurdere om taleren lever op til de krav man kan stille i den pågældende situation. Denne *distance* i forhold til den oprindelige talesituation indebærer at den retoriske fagmands vurdering aldrig kan reduceres til et spørgsmål om den umiddelbare effekt hos det tilstedeværende publikum.

Men hvor kan den retoriske tekstkritiker så nærmere sætte ind når han skal vurdere en tales kvalitet med hensyn til om den lever op til kravene for legitim *persuasio*? Det vil jeg give nogle bud på ved først at indkredse hvornår der er tale om *manipulation* og altså dårlig retorik. Derefter vil jeg belyse hvordan man kan gribe normativ retorisk tekstkritik an ved at sondre mellem forskellige publikumsinstanser og ved at analysere taler med hensyn til talens billede af modtager.

Vurderingskriteriet redelighed

I *Praktisk argumentation* opstiller vi *redelighed* som det kvalitetskriterium der adskiller god persuasiv argumentation fra manipulation. Uredelighed definerer vi som "argumentation hvor afsender søger at vinde tilslutning ved at bringe modtager i en vildfarelse"²⁵. Når man bruger redelighedskriteriet, er det afgørende om kommunikationsforholdet er *symmetrisk* eller *asymmetrisk* i den givne situation.

I visse situationer med et helt *symmetrisk* forhold med hensyn til magt og viden deler afsender og modtager ansvaret for kommunikationen, og hvis modtageren falder for et ufint overtalelsesmiddel, bærer han selv sin del af skylden. Det samme gælder til en vis grad i såkaldt *trialogiske* situationer med to modparter med en bestemt opgavefordeling, for eksempel anklager og forsvarer, der argumenterer med en tredje part som hovedadressat. I sådanne formaliserede situationer kan noget der ellers ville være uredeligt, være legitimt hvis det er modparten der forsøm-

mer det ansvar han har i kraft af rollefordelingen, og derved undlader at rette op på sagen. Det er for eksempel anklagerens opgave at fremføre de argumenter der taler for den anklagedes skyld. Hvis de ikke kommer frem, falder det ikke tilbage på forsvareren.

Det er specielt i situationer med et *asymmetrisk* forhold det er muligt at manipulere modtager. I de fleste taler som retorikere analyserer, er der et mere eller mindre asymmetrisk forhold, og når retorikeren skal vurdere hvor graverende en forsyndelse er, må han tage hensyn til hvor stor forskellen i forholdet er. Taleren er klart uredelig hvis han *spekulerer i det asymmetriske forhold* og udnytter modtagerens underlegne position (for eksempel manglende viden om sagsforholdet) til at opnå tilslutning, det vil sige hvis han misbruger sit privilegium til at forholde modtageren indsigt i noget som ellers ville hindre tilslutningen.

Uredelighed kan bestå i *løgn*, *fortielse* og *fordrejning*.²⁶

En lodret *løgn* er naturligvis altid uredelig. Taleren kan for eksempel lyve om meninger når han opportunistisk indtager et påtaget synspunkt, det vil sige han appellerer i beregnende øjemed til en holdning eller værdi hos publikum som han ikke selv deler.

En *fortielse* er kun uredelig hvis taleren bevidst udelader noget som ville afholde tilhøreren fra at tilslutte sig.

Eksempler på *fordrejning* er ofte på kanten af det uredelige, og fordrejningen er den af de tre former for uredelighed det er sværest at fastholde afsender på; den er derfor også den mest hyppige. Fordrejning består i at man manipulerer med proportion eller relevans, og den kan ske i form af bevidst vildførende *overdrivelse* (af den slags der ikke skal opfattes som en stilfigur), *forenkling* (for eksempel at man fremstiller et komplekst tvivlsspørgsmål som enten-eller eller i sort-hvidt) og *udskiftning* (for eksempel grove former for personangreb, *ad hominem*, eller

25 Jørgensen og Onsberg (1999), s. 97.

26 Jørgensen og Onsberg (1999), s. 97-99.

afsporing af argumentationen til noget irrelevant, *ignoratio elenchi*).

Som det fremgår, forbinder vi redelighedskriteriet med afsenders *intention*²⁷ og *holdning* til modtager. Der skal være tale om et mere eller mindre bevidst forsøg på at vildføre før man kan bestemme noget som uredeligt. Nu gælder det jo for retorisk kritik af taler at det oftest er umuligt at vide hvad taleren har tænkt og villet, ligesom det sjældent lader sig gøre at fastslå på hvilket grundlag tilhørerne har givet deres tilslutning. Vurderingen af teksten er med andre ord også med hensyn til redelighed et fortolknings-spørgsmål, men det *er* dog i visse tilfælde muligt at dokumentere at talere er manipulerende ud fra redelighedskriteriet. Man bør her anlægge et princip om at bevisbyrden i kritikken af en tale ligger hos kritikeren: han skal påvise eller sandsynliggøre at taleren er uredelig. Når man vurderer talen med hensyn til redelighed, må man støtte sig til de informationer man har fra analysen af talesituationen. Det vil sige at det litterære kritiske princip om at man kun skal forholde sig til tekstinterne forhold, ikke kan opretholdes i den retoriske kritik af en tale. Hvis man for eksempel ud fra andre kilder kan sandsynliggøre at taleren *i situationen* taler mod bedredende (at han lyver om sagforholdet, slår uoprigtigt på motivationsappeller han ellers selv tager afstand fra, eller fortier relevante oplysninger og lignende), berettiger det til at vurdere påvirkningsfor søget som dårlig retorik. Men her er selvfølgelig mange metodiske hensyn man skal være opmærksom på, og som det fører for vidt for mig at komme ind på her.²⁸

27 Mikkelsen (1998), s. 109, anholder dette ene punkt i vores fremstilling af redelighedskriteriet.

28 Kursiveringen af *i situationen* ovenfor er sat for at understrege at taleren måske siger noget der siden viser sig at være usandt. Hvor det er tilfældet, vil det naturligvis være forhastet at beskyjde ham for uredelighed. I teorien er det indlysende, men i praksis er det ofte den slags problemer kritikeren står over for. Kunne eller burde taleren for eksempel vide det han måske lyver om eller fortier?

Normativ kritik ud fra det implicitte publikum

Vurderingen ud fra redelighedskriteriet anskuer interaktionen mellem taleren og tilhøreren ud fra talerens vinkel i den forstand at man undersøger hvad taleren *gør* i talen, og om han vildfører publikum. En anden måde at anskue interaktionen på er at undersøge *det billede teksten aftegner af publikum*.

Booth introducerede *implied author* som et nøglebegreb for litterær kritik. Ligesom der er en implicit forfatter, omtaler Booth at der i det litterære værk er en *implied reader*²⁹. Dualiteten mellem henholdsvis den faktiske og den implicitte forfatter og læser i fiktionens verden er grundlæggende forskellig fra de tilsvarende parter i retorikkens pragmatiske tekster. Som publikum til en deliberativ tale kan vi ikke, som i mødet med den kunstneriske tekst, provisorisk aflægge de holdninger og værdier vi ellers har som individer i dagligdagen – og heller ikke påtage os andre – for at kunne identificere os med den implicitte modtager i Booths forstand.

Black giver en anvisning på hvordan den retoriske kritiker kan vurdere en tekst moralsk ud fra en analyse af tekstens publikum.³⁰ Black tager udgangspunkt i Booth, men vælger termen *second persona* for den implicitte tilhører som skabes i teksten.³¹ Hovedtanken er følgende:

The critic can see in the auditor implied by a discourse a model of *what the rhetor would have his real auditor become*. What the critic can find projected by the discourse is the image of a man, and though that man may never find actual embodiment, it is still a man that the image is of. This condition makes moral judgment possible [...] We know how to evaluate potentialities of

29 Booth (1961), s. 137-138.

30 Black (1970).

31 Jeg ser i denne forbindelse bort fra diskussionen om termen *persona* og forholdet mellem *etos*, *implied author* og *persona*, jævnfør Cherry (1998).

character. We are compelled to do so for ourselves constantly. And this sort of judgment, when fully ramified, constitutes a definitive act of judicial criticism.³²

Den form for normativ kritik som Black anbefaler, illustreres så med en analyse af hvordan modtageren populært sagt 'ser ud inde i hovedet' hvis han er modtagelig for metaforen 'the cancer of communism', en fremherskende metafor hos 'the Radical Right' i samtidens USA. Analysen forfølger denne metafor og udpeger de *topoi* som er forbundne med metaforen, og som karakteriserer den modtagers bevidsthed hvor metaforen vil falde i god jord. Black viser at signalementet af denne modtager demonstrerer en totalt irrationel holdning til cancer, præget af indre selvmodsigelser, fordomme og sygelige forestillinger. Han konkluderer:

The form of conciousness to which the metaphor is attached is not one that commends itself. It is not one that a reasonable man would freely choose [...]³³

Jeg finder som mange andre³⁴ Blacks model for normativ kritik særdeles interessant og mener også at den kan være egnet til analyse af navnlig politiske taler der befinder sig på kanten af – eller uden for grænsen for – samfundets normer om politisk acceptable meninger. Men den rummer også en ideologisk tilgang som jeg er betænkelig ved. Faren er at den kan føre til at kritikeren projicerer sine egne politiske fordomme over på taleren og tilhøreren, snarere end at han demonstrerer et farligt potentiale eller uhyrlige synspunkter hos dem. Analysemetoden kan derved let misbruges til at nedvurdere anderledes tænkende. Det forkommer mig også metodisk problematisk at Black tilsyneladende mener at den retoriske kritiker kan vurdere taler fagligt på samme måde som man moralsk bedømmer sine

medmennesker, og som man selv reagerer som tilhører til en politisk tale.

Jeg mener altså man skal være varsom med at basere en retorisk vurdering på en moralsk afstandtagen til de meninger og holdninger der lægges for dagen. Jeg hævder ikke at man helt kan eller skal undgå det, men at kritikeren skal vogte sig vel for ikke at forfalde til rent subjektive vurderinger.

Trods disse indvendinger mener jeg at analyser med hensyn til *det implicite publikum* i en tale er en anbefalelsesværdig fremgangsmåde for normativ retorik. Ved at indkredse det modtagerbillede som fremgår af hele talen, af de grundlæggende holdninger og værdier den forudsætter og appellerer til, kan kritikeren vurdere om talen indbyder til en optimal form for stillingtagen eller ej. For at opnå fuld tilslutning må der i den retoriske tekst tilvejebringes et sammenfald mellem den implicite og den faktiske modtager. Den 'gode retorik' er til forskel herfra kendetegnet ved at talen samtidig aftegner et billede af en modtager der anlægger de kriterier der er rigtige ifølge kommunikationsfællesskabets normer for den pågældende talegenre og under hensyn til den konkrete talesituation. Det vanskelige ved at udøve en sådan retorisk kritik er selvfølgelig problemet med at fastsætte hvad der er de 'rigtige' kriterier. I politisk tale mener jeg at retorikkens deliberative ideal udgør den målestok for 'rationalitet' som retorikeren må forsøge at vurdere en tale eller et debatindlæg ud fra.³⁵

Jeg hælder altså til normative vurderinger der forholder sig til interaktionsformen og lægger vægten på moralsk forsvarlig sproghandlen frem for på moralsk forsvarlige meninger. I en sådan vurdering tager man stilling til hvordan den politiske taler forholder sig til modtageren gennem det han siger og gør, hvilken slags stillingtagen

35 I Jørgensen (1995) prøver jeg at indkredse det deliberative ideal i visse henseender. Jeg vender kort tilbage til de hovedtræk der kendetegner en rationel stillingtagen, til slut i den senere udredning om det universelle publikum.

32 Black (1970), s. 113, min kursivering.

33 Black (1970), s. 119.

34 Jævnfør Villadsen (1999).

han appellerer til hos publikum, og om han bruger persuasive midler der inviterer til en beslutning på et kvalificeret grundlag. For normativ retorik af denne art er det oplagt at rette opmærksomheden mod Perelmans *universal audience*.

Normativ kritik ud fra Perelmans universelle publikum

Det centrale begreb *universal audience* i den perelmanske nyretorik³⁶ er et af de mest omstridte emner i den retoriske faglitteratur. Det er påfaldende at diskussionen i høj grad handler om hvad Perelman³⁷ egentlig mener med begrebet, og hvordan hans fremstilling af denne del af hans argumentationsteori overhovedet skal forstås. Jeg skynder mig at indrømme at der er meget der forekommer mig dunkelt i Perelmans fremstilling. Af de forskellige forklaringer jeg har læst (som kun er en del af den omfattende litteratur om dette ene punkt), finder jeg i særlig grad Crosswhites udlægning oplysende og sammenhængende. Det er i overensstemmelse med hans læsning at jeg mener at Perelmans opstilling af *det universelle publikum* rummer nogle vigtige distinktioner og pointer der er særdeles relevante for normativ retorik. I den følgende udredning om det universelle publikum i *The New Rhetoric* støtter jeg mig hovedsageligt på Crosswhite³⁸ og på den artikel som Perelman skrev lige før sin død, og som kom til at stå som hans nyretoriske testamente.³⁹

Sondringen mellem *particular audience* og *universal audience*⁴⁰ tager udgangspunkt i forskellen mellem *persuading* og *convincing*. De to modsætningspar forbindes således at *over-talelse* er den form for argumentation der kan

vinde tilslutning hos et *partikulært publikum*, mens den *overbevisende* argumentation er den der opnår tilslutning hos et *universelt publikum*. Det universelle publikum er talerens konstruktion, hans forestilling om et publikum der er indbegrebet af *det rationelle menneske*. Det partikulære publikum er en konkret modtagergruppe, en gruppering af modtagere med bestemte fællestræk, for eksempel et publikum bestående af en bestemt interessegruppe eller af unge eller af kvinder og så videre. Det universelle publikum er altid en *abstrakt konstruktion* skabt af taleren selv i overensstemmelse med hans forestilling om rationelle mennesker, mens *det partikulære publikum* sigter direkte til det faktiske publikum i den konkrete situation. Termen kan dog både bruges om det faktiske publikum i kød og blod og om talerens konstruktion af det faktiske publikum han taler til, det vil sige dem han forestiller sig at skulle tale til.⁴¹

Et af de steder der har givet størst anledning til misforståelse med hensyn til hvad Perelman forstår med sit universelle publikum, er følgende formulering:

Argumentation addressed to a universal audience must convince the reader that the reasons adduced are of a compelling character, that they are self-evident, and possess an absolute and timeless validity, independent of local or historical contingencies.⁴²

Det er højst forvirrende at Perelman øjensynligt med disse ord lader sit universelle publikum besidde den form for rationalitet som hele hans nyretorik er en reaktion imod! Forklaringen er at vi her har et eksempel på Perelmans uheldige tendens til at blande referat af andres synspunkter med sin egen fremlæggelse af sagen, uden klart at lade forstå hvornår han – som her – refererer andres opfattelse, og hvornår han fremsætter sin egen mening.

41 I modsætning hertil lægger Gross (1999) vægt på at det partikulære publikum også kun skal forstås som en konstruktion.

42 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1969), s. 32.

36 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1969)

37 Jeg følger her den almindelige praksis med kun at nævne Perelmans navn og at henvise til den engelske oversættelse (1969) af den franske originaludgave fra 1958.

38 Crosswhite (1989, 1995).

39 Perelman (1984)

40 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1969), s. 28ff.

Perelman giver siden citatet følgende afklarende bemærkninger med på vejen:

The thesis defended in *The New Rhetoric* is that every philosopher addresses himself to the universal audience *as he conceives it*, even in *the absence of an objectivity* which imposes itself upon everyone. The philosopher develops an argumentation thanks to which he aspires to convince any competent interlocutor whatsoever [...] With respect to the notion of the universal audience, some have accused me of incoherence and confusion. The accusations would certainly be justified if they were not the result of a false interpretation of pages 31 and 32 of *The New Rhetoric*. Thus it is that John W. Ray believes I am part of the rationalist philosophers who rely upon *self-evidence*, which has as its consequence the elimination of rhetoric from philosophy. But at the beginning of the treatise, we say clearly: 'It is the *idea of self-evidence* as a characteristic of reason which we must assail, if we are to make place for a theory of argumentation that will acknowledge the use of reason in directing our own actions and influencing those of others.' Indeed one does not argue against that which is 'self-evident,' but only when the *argumentation* offers solutions without excluding *different* answers. Hence, arises the pluralism so characteristic of philosophy.⁴³

Perelman citerer hele den omtalte passage fra *The New Rhetoric* på side 31-33 i artiklen med den begrundelse at han hermed håber at få aflivet misforståelsen, så man i fremtiden ikke længere vil tilskrive ham synspunkter som er de direkte modsatte af det han altid har kæmpet for.⁴⁴ Desværre ser det ikke ud til at hans håb endnu er gået i opfyldelse.⁴⁵

43 Perelman (1984), s. 191.

44 Perelman (1984), s. 190.

45 Selv i en lærebog som Herricks (1997), s. 199-200, går

Et andet punkt der især har været anstødssten for mange, er Perelmans pointe at det er taleren eller skribenten selv der kreerer sit universelle publikum. Hvordan kan det forenes med at det universelle publikum udgør normen for rationel argumentation? Dette spørgsmål som har undret mange, har ført til angreb som for eksempel i følgende fremstilling. Ifølge forfatterne mener Perelman og Olbrechts-Tyteca...

[...] that in principle *everyone is free in his choice of the audience that is to serve as the criterion*. But to us this seems to be a fiction which, moreover, would mean *that the criterion of rationality ultimately rested with the speaker himself* and which therefore fails to do justice to the social nature – aimed at intersubjective agreement – of pretensions to rationality [...] In principle we believe the linking of soundness criteria with audiences is right, but *the unrestrictedly relativistic explication* given by Perelman and Olbrechts-Tyteca we regard as unrealistic and all too uncommitted.⁴⁶

De samme angrebepunkter – at det er absurd at taleren selv frit kan definere sit rationelle universelle publikum, og at Perelmans argumentationsteori derfor er ekstremt relativistisk – fremføres igen ved en senere lejlighed.⁴⁷ Det er denne *Discussion Note* som Crosswhite svarer på.⁴⁸ Han afviser her disse angrebepunkter som helt misvisende fremstillinger af Perelmans teori, fuldstændig i strid med Perelmans grundsyn.

Selvfølgelig forestiller Perelman sig ikke at en taler bare kan definere sit universelle publikum efter forgodtbefindende, og at man dermed skulle være bundet til at vurdere talen positivt hvis et publikum som det intenderede tilslutter sig. Jeg vil i denne forbindelse minde om at Perelmans

forfatteren i fælden og gengiver det famøse sted som udtryk for Perelmans eget syn.

46 Eemeren, Grootendorst og Kruijer (1987), s. 258; mine kursiveringer.

47 Eemeren og Grootendorst (1995).

48 Crosswhite (1995).

særlige anliggende er retoriseringen af filosofien – at filosofisk diskurs er underlagt den retoriske argumentations principper. Han har derfor primært filosofiske tekster i tankerne når han præsenterer teorien om det universelle publikum som sit bud på en norm for rationalitet. Og netop denne slags kommunikationssituation med skrevne filosofiske tekster til et læsende publikum der ikke er bundet til tid og sted, er meget anderledes end dem man forbinder med typiske retoriske tekster som for eksempel den politiske tale. Tanken at man skulle kunne kreere sit helt eget billede af den rationelle læser til et filosofisk skrift, er langt ude, og det er derfor ikke så underligt at Perelman ikke uddyber denne side af sagen.

Men hvis Perelman ikke forestiller sig at den individuelle taler kan skabe sit helt eget universelle publikum, hvad mener han så med at det universelle publikum er en projektion af talerens forestilling om det rationelle menneske? Desværre siger Perelman selv i artiklen fra 1984 mere om hvad andre har forstået – og især misforstået – med hensyn til *det universelle publikum*, end hvad han selv nærmere mener med det.

Som Crosswhite påpeger, er det magtpåliggende for Perelman at enhver vurdering involverer hensynet til et publikum:

There is no measure of an argument, no way of evaluating it, *independent* of some concept of an audience.⁴⁹

Og han bekymrer sig i højeste grad om hvorvidt et publikum *burde* blive overtalt eller ej:

This is exactly what Perelman cares about, and this is why he distinguishes between *effective* arguments and *valid* ones on the basis of a distinction between *particular* and *universal* audiences.⁵⁰

Perelmans egne ord om det universelle publikums betydning er i denne forbindelse meget

sigende for hele hans nyretoriske grundsyn:

It is precisely because I believe [...] in the possibility of seeking the adherence of such an audience that I can distinguish the discourse of an historian or a philosopher from that of a demagogue.

Like Johnstone, like Habermas, but with the aid of other criteria, I manage to distinguish manipulative discourse from that which addresses itself to reason, conceived as universal audience, and which cannot be deceptive (although it might be mistaken). But the appeal to such an audience does not necessarily exclude *pathos*, that is, the appeal to the emotions, and more particularly to those stirred up by universal values (truth, justice, morality, beauty, love of humanity). It is in the name of these universal values, profoundly experienced, that the philosopher can be opposed to the passions peculiar to such-and-such a particular group. Without the appeal to such values, it would be impossible to elaborate a practical philosophy, an ethic, or a natural or rational law. My enlarged conception of reason is not in opposition to the emotions and to the passions, because philosophical discourse, such as I conceive it, addresses itself to whole men, and not to an abstract faculty, 'the reason', opposed to the will and to the emotions.⁵¹

Ordet *universel* kan lede på vildspor. Perelmans universelle publikum er nemlig ikke en forsamling af rationelle mennesker til alle tider og til enhver situation, sådan som man let kunne tro af ordet. Det er ikke Perelmans tanke at der findes ét rationelt publikum med et bestemt sæt af normer som en hvilken som helst tekst kan vurderes ud fra. Det fremgår udtrykkeligt i hans egen artikel⁵² hvor han fremhæver at det er rigtigt forstået at der kan være *mange universelle publi-*

49 Crosswhite (1989), s. 158; mine kursiveringer.

50 Crosswhite (1989), s. 162; mine kursiveringer.

51 Perelman (1984), s. 194.

52 Perelman (1984), s. 192.

kummer, og at det ikke handler om at tale til *enten* et partikulært *eller* et universelt publikum, men om at *transformere* det partikulære publikum – eller rettere de partikulære træk hos det – til et universelt publikum.

Når Perelman siger at taleren 'skaber' sit universelle publikum betyder det altså ikke at han kan gøre det helt alene i egen høje majestæt. Det universelle publikum er ikke en subjektiv, men netop en intersubjektiv konstruktion. Og når Perelman lader det være en projektion af talerens forestilling om en rationel modtager, er det i erkendelse af at rationalitet er kulturelt og historisk betinget, og at den samme rationalitet ikke kan anlægges på forskellige situationer.

Der er altså i princippet et universelt publikum for enhver kommunikationssituation, og det universelle publikum er hver gang en konstruktion der tager afsæt i det partikulære publikum til den konkrete retoriske tekst.

Crosswhite opregner forskellige måder hvorpå taleren kan konstruere et universelt publikum ud af det partikulære.⁵³ Man kan for eksempel 'fjerne' det partikulære fra hvert medlem eller hver gruppe der indgår i det faktiske publikum (som det er, eller som man tror det er), og tale til det fælles menneske i dem alle. Man kan også 'ekskudere' særlige medlemmer eller grupper af publikum og undlade at forsøge at opnå tilslutning hos dem. Man kan blandt andet vælge at si dem fra som sine persuasive adressater der er forudfattede, modvillige, partiske, inkompetente eller på anden måde irrationelle. Et illustrerende eksempel kunne være at man undlod at appellere til at californiske vælgere skal stemme for eller imod kandidater ud fra racehensyn selv om der er meningmålinger der dokumenterer at borgere i Californien stemmer racistisk.⁵⁴ Crosswhite tilføjer til dette eksempel at californiske vælgere antageligt ville være indforstået med at man ikke burde bruge den slags appeller i politisk argumentation.

53 Crosswhite (1989), s. 163.

54 Crosswhite (1989), s. 164.

At henvende sig til det universelle publikum indebærer altså at man forsøger at holde sig til de persuasive midler som i den givne situation tæller over for tilhørere som er modtagelige for at løse problemer ad argumentationens vej, som anerkender princippet om at det er det bedste argument der gælder, og som er indstillede på at træffe en beslutning ud fra en afvejning af argumenterne for og imod. Som Crosswhite siger,⁵⁵ indebærer enhver appel til et universelt publikum en villighed til at se sagen fra modpartens side og en bestræbelse på at beslutninger træffes i enighed – under fælles accept, ville jeg sige.⁵⁶ Det universelle publikum vil altså altid have de træk der kendetegner retorikkens traditionelle deliberative ideal.

Nogle konsekvenser for retorisk tekstanalyse

Med hensyn til hvordan kritikeren kan vurdere en tale ud fra Perelmans teori om det universelle publikum, vil jeg særligt betone følgende forhold.

Det er vigtigt at holde fast i forbindelseslinjen mellem det partikulære og det universelle publikum. Der er i sig selv overhovedet ikke noget forkert ved at søge et partikulært publikums tilslutning. Her er Perelmans teori i god overensstemmelse med Quintilians syn: Det er specielt når der er konflikt mellem det effektive og det etiske vi har brug for sondringen. I sådanne tilfælde er det rationelle universelle publikum målestokken der kan hjælpe kritikeren i hans overvejelser om den retoriske kvalitet. Begrebet det universelle publikum understreger således princippet at retoriske tekster kun er gode hvis de tåler en kritik fra andre end det umiddelbare

55 Crosswhite (1989), s. 171.

56 Jævnfør Jørgensen 1995, s. 30 og 34, hvor jeg gør gældende at fuld enighed og 100% sikkerhed for en beslutnings rigtighed netop ikke er idealmålet i deliberativ retorik. Levi (1995), s. 264, fremhæver ligeledes at den der henvender sig til et universelt publikum, ikke forventer at alle skal give én ret.

faktiske publikum. Det er for eksempel ikke nok at en tale 'går ind' hos tilhørerne. Tilsvarende er et argument der kun falder i god jord hos et specifikt publikum, ikke et godt argument i rationel henseende – det er netop det der i den perelmanske terminologi er forskellen på det rent *overtalende* og det der tillige kan kaldes *overbevisende*.

Men det betyder på den anden side ikke at den gode retorik ser væk fra hensynet til de konkrete modtagere. Princippet om at universelle publikummer konstrueres ud af partikulære publikummer, tilgodeser dette, og en retorisk tekst der tilfredstiller et rationelt indstillet publikum, men preller af på det konkrete publikum, er lige så lidt god retorik som den der manipulerer effektivt.

Da det universelle publikum er talerens konstruktion, betyder det at kritikeren til sin vurdering af en tale må *rekonstruere* talerens konstruktion. Denne må ligesom talerens begynde i en analyse af det partikulære publikum. Men på grund af det ekstra led i konstruktionen har vi et nyt problem, nemlig at kritikeren jo som regel kun har talen med det aftrykte implicite billede af tilhørerne. Da kritikeren ikke har direkte adgang til at analysere talerens forestilling om en rationel beslutningstager, må han rekonstruere det universelle publikum ud fra sin analyse af *hele* talesituationen. Kritikerens konstruktion går altså ud på at indkredse det optimale rationelle publikum til den konkrete situation. Vurderingen går så ud på at sammenligne det manifesterede publikumbillede i talen med den rekonstruerede inkarnation af det universelle publikum til den pågældende tale.

På denne måde kan man kombinere en Booth-Black'sk analyse af det implicite publikum med en perelmansk analyse af det universelle publikum, sat i relation til det partikulære, herunder det faktiske publikum for så vidt man kan skaffe sig viden om det. Denne kombination vil reducere den tidligere nævnte risiko ved Blacks model: Når man tvinges til at overveje

hvad der kendetegner det universelle publikum i den givne situation, bliver man mindre tilbøjelig til at presse sin egen opfattelse af rationalitet ned over teksten og til at tolke fordomsfuldt. Perelmans forestilling om det universelle publikum er derfor ikke mindst frugtbar ved retorisk analyse af tekster fra fortiden eller fra andre (sub)kulturer. For eksempel har man opholdt sig ved at nogle af Lincolns udtalelser er racistiske. Man citerer gerne at han en gang replicerede at fordi han ikke ville have en neger som slave, betød det jo ikke at han ville have hende som kone.⁵⁷ Det kunne så få kritikeren til at sætte spørgsmålstegn ved Lincolns redelighed i andre sammenhænge hvor han vender sig mod slaveriet. Med begrebet det universelle publikum ville man heroverfor kunne indvende at den første udtalelse ikke i sin tid ville blive opfattet som nu, og at det er forhastet at betragte Lincolns to holdninger som stridende med den tids forestilling om det rationelle menneske.

Det ligger i den skitserede fremgangsmåde at vurderingen i retorisk tekstanalyse sjældent kan have absolut karakter. En tale kan som regel ikke takseres som god *eller* dårlig. Det er ikke et enten-eller-spørgsmål om den lever op til et universelt publikums normkrav, for det universelle publikum er i sig selv en flydende størrelse, og indkredsningen af det i høj grad et tolknings-spørgsmål.

En sidste pointe gælder arten af tilslutning i den kritiske vurdering af en tale. Hele Perelmans teori giver kun mening hvis den tilslutning som kritikeren giver når han vurderer en tale positivt ud fra det universelle publikum, ikke kan forstås som fuld tilslutning i betydningen 'enighed i den beslutning taleren advokerer for'. Det er i stedet tilslutning i betydningen 'acceptabilitet' eller 'billigelse' (*approval* hos Perelman). Når kritikeren siger at noget er god eller dårlig retorik, afgiver han en vurdering der ligner den som tilhøreren giver når han – uden at være enig med ham, og selv om han ikke tilslutter sig den ønskede

57 Zarefsky (1990), s. 243.

beslutning – roser en tale af en politiker, eller når han siger at talen var dårlig selv om han stemmer på politikerens parti.

Det er nok et af de større principielle problemer ved Perelmans teori at han ikke skelner mellem den slags tilslutning man giver som modtager i den konkrete situation, og den man giver som udenforstående kritiker der bedømmer kva-

liteten. Den første kræver enighed i de indtagne standpunkter og meninger, mens den faglige vurdering ikke gør det. Denne forskel er betingelsen for Perelmans nyretoriske og grundlæggende humanistiske projekt: en retorik der – med hans egne ord⁵⁸ – *offers solutions without excluding different answers*.

58 Jævnfør citatet fra Perelman (1984) ovenfor s. 43.

Litteratur:

- Andersen, Øivind (1997): "Rette ord i rette tid. Kairos i klassisk retorik", i: *Rhetorica Scandinavica* 4/97, s. 21-27.
- Aristoteles (1983): *Retorik*. Oversættelse ved Thure Hastrup. København. Museum Tusulanums Forlag.
- Bitzer, Lloyd (1968): "The Rhetorical Situation", i: *Philosophy and Rhetoric* 1, s. 1-14. Genoptrykt sammesteds i *Supplementary Issue 1992*. Dansk oversættelse ved Jens E. Kjeldsen i *Rhetorica Scandinavica* 3/97, s. 9-17.
- Black, Edwin (1970): "The Second Persona", i: *The Quarterly Journal of Speech* 56, s. 109-119. Norsk oversættelse ved Lars Nyre i *Rhetorica Scandinavica* 9/99, s. 7-16.
- Booth, Wayne C. (1961): *The Rhetoric of Fiction*. Chicago. The University of Chicago Press.
- Cherry, Roger D. (1998): "Ethos Versus Persona. Self-Representation in Written Discourse", i: *Written Communication* 15, s. 384-401. Genoptrykt af artiklen sammesteds Vol. 5, 1988, s. 251-276.
- Cicero (1981): *De Oratore*. Retoriske skrifter ved Thure Hastrup & Mogens Leisner-Jensen. Odense Universitetsforlag.
- Crosswhite, James (1989): "Universality in Rhetoric: Perelman's Universal Audience", i: *Philosophy and Rhetoric* 22: 157-173.
- (1995): "Is There an Audience for this Argument? Fallacies, Theories, and Relativisms", *Discussion Note* i *Philosophy and Rhetoric* 28, s. 134-145.
- Eemeren, Frans H. van og Rob Grootendorst (1992): *Argumentation, Communication and Fallacies: A Pragmatic-Dialectical Perspective*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- (1995): "Perelman and the Fallacies", *Discussion Note* i *Philosophy and Rhetoric* 28, s. 122-133.
- Eemeren, Frans H. van, Rob Grootendorst og Tjark Kruiger (1987): *Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies*. Foris Publications, Dordrecht.
- Fafner, Jørgen (1977): *Retorik. Klassisk og moderne. Indføring i nogle grundbegreber*. Akademisk Forlag, København.
- Goodnight, G. Thomas (1993): "A 'New Rhetoric' for a 'New Dialectic': Prolegomena to a Responsible Public Argument", i: *Argumentation* 7, s. 329-342.
- Goodwin, Jean (1995): "Perelman, Adhering, and Conviction", i: *Philosophy and Rhetoric* 28, s. 215-233.
- Gross, Alan (1999): "A Theory of the Rhetorical Audience: Reflections on Chaim Perelman", i: *Quarterly Journal of Speech* 85, s. 203-211.
- Hauser, Gerard A. (1986): *Introduction to Rhetorical Theory*. Harper & Row, New York.
- Heradstveit, Daniel og Thore Bjørgo (1988): *Politisk kommunikation: Introduktion til semiotik og retorik*. Dansk oversættelse og bearbejdning ved Carsten Kyhn. Samfundslitteratur, København.
- Herrick, James A. (1997): *The History and Theory of Rhetoric: An Introduction*. Gorsuch Scarisbrick, Publ., Scottsdale.
- Hill, Forbes (1972): "Conventional Wisdom – Traditional Form – The President's Message of November 3, 1969", i: *Quarterly Journal of Speech* 58, s. 373-386.
- Jørgensen, Charlotte (1995): "Debattens væsen og uvæsen: Om fjendtlighed i offentlig debat", i: *Retorik Studier* 10, s. 3-43.
- (1997) "Retorikkens spændetrøje", i: *Kritik* 125/126, s.

- 100-109.
- Jørgensen, Charlotte og Merete Onsberg (1999): *Praktisk argumentation*. 2. udgave. Teknisk Forlag, København.
- Kennedy, George A. (1991): *Aristotle On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*. Oxford University Press, New York.
- Levi, Don S. (1995): "In Defense of Rhetoric", i: *Philosophy and Rhetoric* 28, s. 253-275.
- Mikkelsen, Jan Foght (1998): *Etik eller effektivitet? Bidrag til en formidlingsetik*. Papirer om Faglig Formidling, nr. 46. Kommunikation, Roskilde Universitetscenter.
- Nichols, Marie Hochmuth (1963): *Rhetoric and Criticism*. Louisiana State University Press, Baton Rouge.
- Perelman, Chaïm (1984): "The New Rhetoric and the Rhetoricians: Remembrances and Comments", i: *Quarterly Journal of Speech* 70, s. 188-196.
- Perelman, Chaïm og L. Olbrechts-Tyteca (1969): *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame University Press.
- Porter, James E. (1996): "Audience." Theresa Enos (red.): *Encyclopedia of Rhetoric and Composition. Communication from Ancient Times to the Information Age*. Garland Publishing, New York.
- Quintilian (1920ff): *Institutio Oratoria I-IV*. Oversat af H.E. Butler. Loeb Classical Library.
- Rosengren, Mats (1998): *Psychagogia – konsten att leda själar. Om konflikten mellan retorik och filosofi hos Platon och Chaïm Perelman*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm.
- Villadsen, Lisa Storm (1999): "Klassikeren: Introduktion", i: *Rhetorica Scandinavica* 9/99, s. 4-6.
- Zarefsky, David (1990): *Lincoln, Douglas, and Slavery: In the Crucible of Public Debate*. The University of Chicago Press, Chicago.
-